

Тема 15. Початки української соціології

1. Женевський гурток українських вчених.

Початком української соціологічної науки прийнято вважати діяльність *Женевського гуртка українських соціологів*, праці яких були надруковані у місцевому журналі "Громада", який видавався у 1878 - 1882 рр. та інших виданнях.

Українські вчені, що емігрували з Батьківщини в силу переслідування за політичну та громадську антиімперську діяльність, створили у м. Женева (Швейцарія) осередок української науки та культури. Очевидно, що це стало передумовою появи української соціології, оскільки праці видатних європейських соціологів того часу були більш доступними тут, ніж в Україні, тому представники Женевського гуртка мали змогу бути ознайомлені як з їхнім змістом, так і були безпосередньо знайомі з авторами багатьох з цих праць. З одного боку це вплинуло на характер наукових робіт українських вчених, чий погляд склався на основі популярних у той час у Європі таких соціологічних течіях як позитивізм, органіцизм, та соціал-дарвінізм, тому дослідження вітчизняних науковців не принесли нічого принципово нового в світову соціологію. Проте, їхні соціологічні ідеї будувалися не тільки на засадах європейської науки, а й під впливом реальної соціальної ситуації в Україні.

Тому для наукових концепцій представників Женевського гуртка є характерним поєднання позитивістських, марксистських чи соціал-дарвіністських поглядів з проблемами демократії, національного і культурного відродження України, питання про побудову самостійної Української держави.

До того ж представники Женевського гуртка не були так би мовити, "чистими" соціологами. Так, С. Подолинський був економістом, М. Драгоманов — істориком, Ф. Вовк — антропологом, не були чистими соціологами й їхні послідовники — історик М. Грушевський, політолог В. Липинський, юрист Б. Кістяківський. Таким чином, враховуючи усі названі фактори, можна стверджувати, що наукові концепції перших українських соціологів становили собою досить оригінальні трактовки ідей західних учених з включенням до них суто українських і не тільки соціологічних принципів.

Так, у наукових і публіцистичних працях *Сергія Подолинського* (1850-1891) поєднуються одночасно марксистські і соціал-дарвіністські погляди з теорією соціальної солідарності. Учений доводить, що на перших етапах соціального розвитку домінують елементи боротьби, у тому числі між класами. Одним з джерел такої боротьби є додаткова вартість, а наслідком — соціальна неоднорідність у суспільстві. Проте, чим вищим стає рівень соціальної боротьби, тим більше посилюється потреба людей у зближенні та солідарності. В майбутньому як зазначав дослідник, люди прагнутимуть не до боротьби, а до об'єднання у громади, бо соціальна згода краща, ніж боротьба. Надалі закони Дарвіна діятимуть також, але проявлятимуться вони у тому, що індивіди прагнутимуть завоювати перші позиції у науці, мистецтві, в сфері морального вдосконалення особи.

У монографії "*Ремесла і хвабрики на Україні*" (1880) Подолинський вдається до аналізу соціального становища українських робітників, їх відносин з роботодавцями. Ця праця також містить загальні засади соціальних поглядів ученого — причини соціальної нерівності Подолинський вбачає у привласненні роботодавцями долларової вартості. Цікавою є думка дослідника, що причини соціальної мобільності він вбачає у належності індивіда до тієї чи іншої національності (с. 398).

Найвидатнішим представником Женевського гуртка, одним із його засновників та редактором журналу "Громада" був відомий український історик, *Михайло Драгоманов* (1841-1895). Коло його соціологічних інтересів було широким і доволі різноманітним. Так, учений приділяв чимало уваги аналізу соціологічної методології, працював у сфері філософії історії, сприяв розробці теорії соціального прогресу, був одним із фундаторів української політичної соціології, в межах якої вивчав проблеми влади та федералізму.

Соціологію він визначав як "науку про діяльність людей у суспільстві". Як і О. Конт вважав соціологію фактично тотожною з суспільствознавством взагалі, інші суспільні науки, на його думку, мають стати лише розділами соціології.

Суспільство у М. Драгоманова виступає системою, що містить в собі три складові — матеріал, до якого входять окремі індивіди та народності; так звані "суспільства" — сім'ю, клас, державний і міждержавний союзи; продукти суспільної діяльності. Одним із *головних методів у соціології* визначав порівняльно-історичний, за яким порівнював не тільки соціальне значення окремих історичних осіб, а й цілих епох.

Історичний підхід учений застосував і у своїй теорії *соціального прогресу*, вважаючи його об'єктивним ходом історії. Його думки про соціальний прогрес далекі від фаталізму і підкреслено оптимістичні. Прогрес — це суто соціальна закономірність, яка твориться суто людьми, без участі Божої волі. Драгоманов відкидає ідею регресу, а тимчасове уповільнення розвитку освіти, техніки чи науки, як-от у період Раннього Середньовіччя, вважає лише стадією підготовки до наступного етапу соціального прогресу.

Як і Г. Спенсер, Драгоманов був прихильником у *еволюціоністського напрямку у соціології*. Незважаючи на те, що учений допускає і революційні принципи розвитку суспільства, усе ж тільки соціальна еволюція мислиться ним як єдиний нормальний шлях соціального розвитку. Еволюція, як вважав соціолог, охоплює одночасно усі сфери суспільного життя — політику, економіку, культуру та ін.

Торкаючись проблем політичної соціології, український вчений досліджував питання влади, взаємної відповідальності держави і особи, взаємовідносин держави і суспільства, світської і церковної влади. Вчений доводить, що над загальнодержавними інтересами повинні стояти загальнолюдські інтереси.

Еволюціоністських поглядів дотримувався і відомий український антрополог та етнограф, представник Женевського гуртка *Федір Вовк* (1847-1918). На його думку соціальні явища як і явища природи розвиваються у безперервному і поступовому русі. Соціальне ж учений вважав продовженням природного.

Соціологія, як гадав Ф. Вовк, - наука про громадське життя, і вона разом з деякими іншими науками, такими як-от археологія чи етнографія становить єдину науку про людину - антропологію.

На якісно новий рівень свого розвитку українська соціологія вийшла в кінці XIX — на початку XX ст., коли відбулось остаточне її виділення в окрему галузь суспільних знань.

Одним із фундаторів вітчизняної етносоціології був відомий український історик та етнограф **Володимир Антонович** (1834-1908), який обґрунтував свої ідеї у праці "Три національні типи народні" (1888). Нацією учений назвав групу людей, "рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепністю, вдатністю, темпераментом" (32). Цікаво, що учений висловив цілком раціональне припущення, що на формування нації впливають не тільки біологічні, а соціальні фактори. Основними соціальними рисами українців Антонович визначив прагнення до рівноправності, волі та справедливості. Важливими критеріями соціального розвитку як нації, так і окремої особи В. Антонович вважає культуру та етику.

Ідеї її федералізму, та солідарності розвинув у своїх працях видатний український письменник, учений та громадський діяч **Іван Франко** (1856-1916). Установленні ідей федералізму І. Франка можна виділити два етапи: на першому обґрунтовується концепція громадівського федералізму, у якому вбачав основу свободи як кожного взятого індивіда зокрема, так і громади в цілому; на другому етапі він припускав утворення федерації держав на принципах загальної рівності та соціальної справедливості.

Будучи палким патріотом України та української нації, Франко виступав проти націоналізму, що проповідувався німецькими соціал-демократами. Вчений зауважив що соціалізм соціал-демократів не принесе панацеї від хвороб, засобом прогресивного розвитку суспільства є вирішення соціальних проблем.

2. Історико-соціологічний метод М.Грушевського.

Окрему сторінку соціологічної спадщини України на рубежі XIX—XX ст. представляли ідеї **Михайла Грушевського** (1866-1934).

Соціологічні погляди М. Грушевського формувалися під впливом Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля та М. Вебера. Вершиною його наукових соціологічних поглядів стала праця "Початки громадянства" (генетична соціологія), опублікована 1921 р. у Відні. Провідною ідеєю твору стало обґрунтування основних закономірностей становлення і розвитку суспільства. Індивідуалізм чи колективізм є пріоритетним принципом розвитку суспільства? Які фактори переважали в трансформації суспільного життя? Які стадії соціального розвитку пройшло людство? Які особливості формування українського суспільства? Ось основні питання, відповіді на які намагається знайти автор "генетичної соціології".

Досліджуючи соціальний розвиток різних епох, М. Грушевський визнає, що на окремих стадіях розвитку суспільства роль окремих осіб була дуже значною. Проте, як

доводить соціолог, поява таких осіб була виявом об'єктивних закономірностей соціального розвитку суспільства на даній стадії.

Значно більший вплив на трансформацію суспільства мали соціальні общини — племена, класи, і особливо народи. Тому, можна констатувати факт, що хоча український вчений і не відкидає впливу індивідуального чинника на хід історії, все ж за своїми поглядами він, як і Е. Дюркгейм, є колективістом. Як і більшість соціологів того часу, Грушевський вважає, що закони розвитку суспільства є об'єктивними, завдання ж соціолога полягає у тому, щоб серед маси фактів відкинути випадкове, і встановити таким чином закономірності соціального розвитку.

Грушевський погоджується, що не усі чинники однаково детермінували соціальний розвиток. Провідними з них учений вбачає біологічний, економічний і психологічний, які по-різному впливали на суспільство на різних етапах його розвитку.

Загалом автор "*генетичної соціології*" виділяє три стадії суспільства — початки суспільної організації, племінно-родову організацію та класово-державний устрій. На кожній із цих стадій і діють основні детермінуючі чинники соціального розвитку: на початках суспільної організації переважаючим є біологічний чинник, при переході до родо-племінної общини домінує психологічний фактор, а з виникненням класового суспільства і держав — економічний.

Вчений вважає, що вже у XVII ст. українську народність почали залишати всі її вищі класи, які перейшли в ряди державно-керуючої народності. Представником українського народу став демос. Повторне дезертирство представники вищого класу, утвореного із козацьких старшин, здійснюють у XVIII ст. Вони "йдуть" у російське дворянство, в розряд якого їх зарахував уряд Росії за зраду інтересів українського народу. *Селянство, демос*, на думку М. Грушевського, лежить в основі самого поняття "українства". Завдяки цьому український визвольний рух завжди був пов'язаний із соціальним протестом: мотиви соціального характеру збігаються із національними і тісно переплітаються з ними. Трудові маси утворюють головний національний кістяк, стають запорукою національного розвитку, тоді як класи великих землевласників і фабрикантів, за рідким винятком, утворюються з чужорідних елементів, відірваних від національного ґрунту.

Вчений прагнув знайти відповідь на питання: що таке людське суспільство, які закони його розвитку й прогресу? При цьому він спирався на "історичні факти", на метаісторичні концепції суспільного прогресу, тобто будував свої висновки, виходячи з об'єктивних засад соціальних знань. Грушевський вдався до методу історичного порівняння, взаємопроникнення соціології та історії в руслі контівської традиції розуміння предмета соціології. Тому є всі підстави стверджувати саме *про історико-соціологічний підхід українського теоретика* до вивчення проблем соціології.

Значне місце в його дослідженнях відведено вивченню історії України, історичного процесу взагалі, генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують погляди Грушевського щодо виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії.

3. Теорія факторів М.Ковалевського.

Серед вітчизняних вчених-соціологів кінця XIX ст. насамперед вирізняється постать *Максима Ковалевського* (1851-1916). Соціологічна теорія М. Ковалевського була побудована на засадах позитивізму. Соціологія, на його думку, є наукою, що на основі конкретних соціальних фактів визначає основні тенденції розвитку соціальних явищ. У двотомній праці "Соціологія" (1910) він визначив основним завданням науки визначення механізмів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку і прогресу, що є близьким до трактувань завдань соціології на сучасному етапі, а також всіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать.

З аналізом еволюційних процесів суспільства тісно пов'язаної виявилася проблема факторів, що впливають на них. Вона взагалі була традиційною для російської соціології. Суть проблеми формулюється так: чи існує один, головний фактор, що визначає соціальні процеси, їх хід, структуру, трансформації або мова повинна йти про цілий ряд причин (факторів), їх обумовлюють. Ковалевський в своїх роботах наголошував на другому підході і тим самим обґрунтовував *принцип плюралістичної соціальної причинності*.

Методологія багатфакторного аналізу того чи іншого еволюційного процесу будувалася соціологом за наступною схемою:

- 1) визначався провідний фактор (головна причина) еволюції аналізованого об'єкта;
- 2) для обґрунтування цього визначального значення використовувалися різні методи (порівняльно-історичний, статистичний, етнографічний та інші);
- 3) виявлялися інші чинники, що впливали на еволюційний процес;
- 4) встановлювалася ієрархія цих факторів. Звідси, вважав учений, потрібні в першу чергу не схеми, а монографічні, всеосяжні, широкі дослідження тих чи інших еволюційних процесів.

4. Етичний соціалізм М.Туган-Барановського.

Видатний вчений-економіст Михайло Туган-Барановський (1865–1919) вважав соціологію однією з стрижневих суспільних наук. У більшості своїх праць він зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті. Господарство розглядав як сукупність людських дій щодо зовнішнього світу задля створення матеріальних обставин, які задовольняли б людські потреби.

Теоретик доводить *визначальну роль етичного погляду* як відправного пункту практичних побудов політичної економії тим, що, окрім етичних мотивів, поведінка людини може бути підвладна лише особистим егоїстичним мотивам. Однак особистий інтерес не може бути відправним пунктом побудов, що претендують на обов'язковість для інших людей, адже інтерес однієї особи не є інтересом іншої. М. І. Туган-Барановський доходить висновку, що егоїстичним інтересам людини може бути протиставлена лише моральна свідомість і ніщо, окрім неї. Якщо одна людина захищає

особистий інтерес іншої, то вона стає, на думку вченого, на етичний ґрунт, адже особистий інтерес іншої людини не є її особистим інтересом.

5. Загальний стан соціології в Україні на початку ХХ ст.

Історія світової соціології загалом, як і історія соціологічної думки в Україні, свідчить, що для її гармонійного розвитку необхідні певні внутрішні та зовнішні умови. Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних імперій, а в ХХ ст. – у складі колишнього СРСР, значно деформували процес розвитку наукової позиції вітчизняної соціології. Тривалий час вона не була ідентифікованою наукою, структурно існувала лише в системі радянської соціології.

У перші десятиліття ХХ ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціалізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, здійснювалися теоретичні і прикладні дослідження, видавалися наукові праці. Своєрідним центром цієї роботи у 20-ті роки була кафедра соціології, створена в соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Очолював її у 1918–1920 рр. Б. Кістяківський, пізніше – марксист С. Семківський.

Іншими підрозділами цього відділу, зокрема комісією з вивчення соціального руху, було зібрано значний емпіричний матеріал про вплив різних чинників на заробітну плату. Вивчались інші процеси в господарській, гуманітарній сферах. Серед них виділялися праці академіка О. Гілярова, який досліджував психологію натовпу, співвідношення культури і цивілізації, застосування принципів природознавства щодо соціального життя.

Нині вітчизняна соціологія, намагаючись викристалізувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується у світову соціологічну науку. Основні напрями сучасних соціологічних досліджень стосуються особливостей соціально-статусної стратифікації в умовах перехідної економіки, соціальних умов і механізмів формування сучасної ринкової економіки, факторів виникнення і механізмів подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства, національних аспектів.

Активно використовуються прикладні дослідження щодо різних сфер соціально-економічного, політичного і духовного життя. Значні результати сучасних українських соціологів напрацьовані у сферах вивчення соціальних проблем, соціальної структури та професійної орієнтації молоді (С. Макеєв, В. Черноволенко), впливу засобів масової інформації на самовизначення молоді (Є. Головаха, В. Осовський), застосування математичних методів у соціологічних дослідженнях (А. Горбачик, В. Максименко), вивчення історії соціології (А. Ручка, В. Танчер), соціології освіти, проблем вищої школи (В. Бакіров, В. Волович, О. Якуба), етносоціології (Т. Рудницька, М. Шульга), соціології підприємництва (В. Ворона, В. Пилипенко, Є. Суїменко) тощо.

Все активніше включається в методичне керівництво науково-дослідною діяльністю Соціологічна Асоціація України (САУ). З 1993 р. вона є колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації.